

आधुनिक समाजाच्या निर्मिती प्रक्रियेत महात्मा गांधींचे योगदान

डॉ. व्ही.के. घाटुर्ले

समाजशास्त्र विभाग

एस. एम. के. झेड. पाटील कला, कॉम. व विज्ञान महाविद्यालय, समुद्रपूर जि.वर्धा.

Corresponding Author - डॉ. व्ही.के. घाटुर्ले

DOI - 10.5281/zenodo.10939318

सारांश:

आज भारतीय तरुण कठीण परिस्थितीला तोंड देत आहे. स्वातंत्र्याच्या सात दशकांनंतर तरुण वर्ग नैतिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिकदृष्ट्या अधिक भरकटला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व दिवसांच्या तुलनेत उद्देशाची जाणीव कमी होत आहे. निराशेची आणि ध्येयहीनतेची अनेक कारणे (अंतर्गत आणि बाह्य दोन्ही) आहेत. जागतिकीकरणसह आधुनिकीकरणाने गेल्या काही दशकांमध्ये सर्वसाधारणपणे जीवन आणि विशेषतः तरुणांची जीवनशैली बदलली आहे, ज्यामुळे सामाजिक संस्था आणि संरचनांमध्येही बदल झाले आहेत. लोकसंख्येच्या दृष्टीने लक्षणीय लोकसंख्याशास्त्रीय बदलांव्यतिरिक्त, राजकीय पतन, वाढती बेरोजगारी आणि मूल्य प्रणालीतील घसरण आणि उच्च बाजाराभिमुख अर्थव्यवस्थेने नवीन पिढीसाठी जीवन खूप गुंतागुंतीचे बनवले आहे. बदलांचा सर्वात जास्त परिणाम तरुणांवर होतो कारण तरुण मन हे कोऱ्या पाटीसारखे असते. समकालीन सामाजिक वातावरण तरुण मनांच्या या अपेक्षांना प्रतिसाद देणारे असणे आवश्यक आहे जेणेकरून त्यांना सर्वांगीण विकास आणि राष्ट्र उभारणीत भागीदार बनवता येईल याच उद्देश्याने प्रस्तुत शोधपत्रात आधुनिक समाजाच्या निर्मिती प्रक्रियेत महात्मा गांधींचे तत्वज्ञान व योगदान यावर चिंतन करण्यात आलेले आहे.

मूळ शब्द: गांधी तत्वज्ञान, अस्पृश्यता, जातीय एकता, मादक पदार्थ बंदी, महिला सक्षमीकरण, मूलभूत शिक्षण

प्रस्तावना:

गांधीजी हे महान समाजसुधारक होते. अस्पृश्यता, बालविवाह, विधवांची दुर्दशा, समुद्र प्रवासाची बंदी, मुलींना शिक्षण नाकारणे इत्यादी अनेक वाईट गोष्टींना त्यांनी जोरदार विरोध केला. या दुष्कृत्यांनी हिंदू समाज उद्ध्वस्त केल्याचे ते

म्हणाले. अनैतिकता आणि भ्रष्टाचार भारतीय समाजाला आतून खात होते. दुसरीकडे सनातनी आणि धार्मिक लोक अंधश्रद्धेत अडकले होते. परिणामी, भारताबाहेरील सामान्य परदेशी माणसानेही हा जादूटोणा करणाऱ्या लोकांचा देश मानला. या प्रतिकूल परिस्थितीत एक कर्मयोगी

आणि व्यावहारिक राजकारणी म्हणून गांधीजींनी समाजव्यवस्थेतील दुष्कृत्यांकडे संपूर्ण देशाचे लक्ष वेधून समाज सुधारण्याचे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य केले. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक समस्यांचा समन्वय साधून त्यांना योग्य दिशा देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे सामाजिक विचार आधुनिक विचारांना सामाजिक आधार देतात. गांधीजी केवळ तत्त्वज्ञानी किंवा सैद्धांतिक विचारवंत नव्हते तर ते कृती करणारे आणि व्यावहारिक राजकारणी होते. अर्थशास्त्र, व्यक्तिवाद, समाजवाद आणि आदर्शवाद यांची झलक त्यांच्या विचारात दिसते. त्यांचे विचार समजून घेण्यासाठी, त्यांच्या तत्त्वज्ञानाला सामाजिक आधार देणाऱ्या त्यांच्या सामाजिक विचारांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. टॉल्स्टॉय आणि रस्किन सारख्या समकालीन विचारवंतांचा गांधीजींच्या सामाजिक विचारांच्या वाढीवर आणि फुलण्यावर प्रभाव होता. प्रत्येक माणसाने आपल्या रोजच्या अन्नासाठी शारीरिक श्रम करावे, या टॉल्स्टॉयने मांडलेल्या कल्पनेचा गांधीजींवर खूप प्रभाव पडला. रस्किनने मांडलेल्या पैशाच्या लोभापासून दूर राहण्याच्या आणि सर्जनशील कामाच्या कल्पनांचाही त्यांच्यावर मोठा प्रभाव पडला. रस्किनचे असे मत होते की 'श्रम मध तयार करतो, कोळ्याचे जाळे विणत नाही.' बायबल या ख्रिश्चनांच्या पवित्र ग्रंथाने त्यांच्या सामाजिक विचारांवरही प्रभाव टाकला. आधुनिक भारतातील सुवर्ण वर्गातील सामाजिक आणि राजकीय सुधारकांपैकी गांधीजी हे एकमेव होते ज्यांनी अस्पृश्यता हा हिंदू धर्मावरील कलंकच मानला

नाही, तर ही उच्च-नीचची भिंतही त्यांना नष्ट करायची होती. त्यांच्या दृष्टीने अस्पृश्यता हा 'शंभर डोक्याचा राक्षस' होता. त्यांचा असा विश्वास होता की, "अस्पृश्यता हे हिंदू धर्माच्या सुंदर बागेत वाढणाऱ्या अनिष्ट तणासारखे आहे, जे अशा प्रकारे पसरत आहे की त्यामुळे या बागेतील फुले कोमेजून जाण्याचा धोका आहे. खरे तर गांधीजींनी अंत्यजांच्या दयनीय अवस्थेसाठी हिंदूंना जबाबदार धरले. म्हणूनच ते म्हणाले, 'साम्राज्यवादी सरकारने आपल्यावर ज्या प्रकारे हुकूमशाही लादली, तशीच हुकूमशाही हिंदू धर्माच्या नावावर सुवर्ण हिंदूंनी भंगी जातींवर लादली. म्हणूनच ते स्पष्टपणे म्हणाले, "मी अस्पृश्यांचे समर्थन करतो कारण आपण त्यांच्यावर घोर अन्याय केला आहे.

अस्पृश्यता निर्मुलन:

गांधीजींनी अस्पृश्यता ही भारतीय समाजातील सर्वात मोठा कुष्ठरोग मानला. प्रत्येक भारतीयाने हा सामाजिक कलंक मानून तो दूर करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, असे ते म्हणाले. यामागेही गांधीजी आध्यात्मिक घटकाला मूळ मानतात. गीता आणि वेदांतात असे म्हटले आहे की सर्व जीव आणि मानव एकाच आत्म्याचे अंश आहेत. त्यामुळे सर्वांना समान दर्जा दिल्याशिवाय जीवनात अहिंसा पूर्णपणे रुजणार नाही आणि सामाजिक प्रगतीही शक्य होणार नाही. सर्व मानव एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत, म्हणून त्यांचे अस्पृश्यतेचे तत्व 'मानवातील भेद नाहीसे झाले पाहिजे' यावर जोर देते. गांधीजींनी प्राचीन भारतीय

जीवनपद्धतीत जातिव्यवस्था ही एक आदर्श परिस्थिती मानली. अस्पृश्यता निर्मूलन म्हणजे उच्च-नीच असा भेदभाव नसावा, वैवाहिक किंवा सामाजिक संबंधांवर कोणतेही बंधन नसावे, जातिव्यवस्था संपली पाहिजे, तरच आपला समाज प्राचीन जातिव्यवस्थेची जागा घेईल, असे ते म्हणाले. गांधीजी म्हणतात की प्रत्यक्षात वर्ण अस्तित्वात नाहीत. वर्णांचे सर्वश्रेष्ठ रूप केवळ हिंदूसाठीच नाही तर संपूर्ण मानवतेसाठी आहे. माणसाची ऊर्ध्वगामी स्थिती असणे स्वाभाविक आहे. वर्ण नियमाची व्याख्या करताना ते म्हणतात, वर्ण नियम म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या पूर्वजांच्या धर्माचे पालन कर्तव्य म्हणून केले पाहिजे, जर तो व्यवसाय मूलभूत धोरणाशी विसंगत नसेल. वर्ण हे जन्माने ठरवले जात असले तरी ते कर्तव्य बजावण्याने संरक्षित आहे. ब्राह्मण आई-वडिलांचा मुलगा ब्राह्मण म्हटला जाईल, पण प्रौढ झाल्यावर ब्राह्मणाचे गुण त्याच्या जीवनात प्रकट झाले नाहीत तर त्याला ब्राह्मण म्हणता येणार नाही. दुसरीकडे, जो व्यक्ती जन्माने ब्राह्मण नाही, परंतु त्याच्या आचरणात ब्राह्मणाचे गुण प्रदर्शित करतो, तो ब्राह्मण मानला जाईल, जरी तो स्वतः ब्राह्मण असण्याचे नाकारेल. गांधीजी म्हणतात की हा नियम नैसर्गिकरित्या पाळला पाहिजे आणि त्यात लज्जा किंवा प्रतिष्ठेचा विचार करू नये. या नियमाचा अर्थ असाही आहे की व्यवसाय आणि व्यवसायात उच्च किंवा नीच नाही, सर्वजण समान आहेत आणि संपत्तीचा उपयोग भिक्षूप्रमाणे समाजाच्या हितासाठी केला पाहिजे. त्यामुळे वर्ण नियमात

अस्पृश्यतेसारख्या कुष्ठरोगाला वाव नाही. गांधीजींनी अस्पृश्यता हे पाप मानले आणि ते लोकशाहीच्या आत्म्याविरुद्ध मानले. त्याचा असा विश्वास आहे की हे मानवी श्रमाचे महत्त्व उल्लंघन करते आणि अनेक आर्थिक समस्यांना जन्म देते. अस्पृश्य हा समाजाचा दुर्बल आणि गरीब घटक असून ते झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात आणि त्यांना अनेक प्रकारच्या आजारांनी घेरले आहे. त्यांच्यासाठी रोजगाराची साधनेही मर्यादित आहेत. अस्पृश्यतेबद्दल ते म्हणाले, “अस्पृश्यता दूर करणे हा हिंदूसाठी पश्चात्ताप आहे. अस्पृश्यांच्या शुद्धीकरणाची नाही, तर तथाकथित उच्चवर्णीयांच्या शुद्धीकरणाची गरज आहे. असे कोणतेही वाईट नाही जे केवळ अस्पृश्यांसाठीच आहे. आपल्या अहंकाराने आपल्याला आपल्याच वाईट गोष्टींकडे आंधळे केले आहे आणि आपण ज्या दलित बांधवांना चिरडून गुलाम केले आहे त्यांच्या वाईट गोष्टींना आपण अतिशयोक्ती देतो. देवाची कृपा आणि त्याचे तत्वज्ञान ही कोणत्याही जातीची किंवा राष्ट्राची मक्तेदारी नाही. भगवंताची उपासना करणाऱ्या सर्वांना ते सारखेच प्राप्त होतात. अन्याय, असत्य आणि अहिंसेवर विश्वास ठेवणारा धर्म आणि राष्ट्र या पृथ्वीवरून नाहीसे होईल. दुसऱ्या ठिकाणी त्यांनी म्हटले आहे, “अस्पृश्यतेच्या तीव्र स्वरूपाने मला नेहमीच त्रास दिला आहे, कारण मी स्वतःला कट्टर हिंदू समजतो. मला कोणत्याही हिंदू धर्मग्रंथात अस्पृश्यतेच्या बाजूने कोणताही युक्तिवाद आढळला नाही. गांधीजींना अहिंसक मार्गाने भारतीय समाजातून

अस्पृश्यता नष्ट करायची होती. त्यांना भारतीय समाजातील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विषमतेची दरी दूर करून समानता आणायची होती. समाजोन्नतीचे काम खालच्या स्तरापासून सुरू झाले पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. गांधीजींच्या मते, उच्चवर्णीयांच्या आत्मपरिवर्तनासाठी आणि दलितांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक उन्नतीसाठी अस्पृश्य जातींचा मंदिरप्रवेश हा एक प्रभावी उपाय होता. त्यांचा विश्वास होता की मंदिर प्रवेश ही एक आध्यात्मिक गोष्ट आहे, ज्याद्वारे सर्व उन्नती शक्य आहे. दलित आणि दलितांमध्ये सामाजिक आणि सांस्कृतिक समानता आणण्याच्या उद्देशाने ते मंदिर प्रवेशाबद्दल बोलत असत. त्यांनी अस्पृश्यता हा एक भयंकर रोग आणि हिंदू धर्मावरील काळा डाग असल्याचे वर्णन केले आणि त्यातून मुक्त होण्यासाठी उपोषणही केले. त्यांनी अस्पृश्यांना 'हरिजन' असे नाव दिले आणि हरिजन सुधारणा हा त्यांच्या सामाजिक सुधारणा कार्यक्रमाचा सर्वात महत्त्वाचा विषय बनवला.

जातीय एकता:

गांधीजींच्या विचारात जातीय एकता आणि सद्भावना यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यांच्या मते, 'हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचा अर्थ केवळ हिंदू आणि मुस्लिमांमधील एकता नाही तर भारताला आपले घर मानणाऱ्या सर्वांमध्ये एकता आहे, मग त्यांचा पंथ कोणताही असो. गांधीजींनी हिंदू धर्मासह इस्लामचा सखोल अभ्यास केला होता. सर्व धर्मांना सत्य मानणाऱ्या धर्मांचे ते अनुयायी असल्याचे

त्यांनी लिहिले आहे. त्यामुळे ते ख्रिश्चन, बौद्ध, मुस्लिम आणि अगदी पारशी असल्याचा दावा करू शकतात. त्यांनी जातीय एकता ही केवळ ऐतिहासिक गरजच नाही तर सामाजिक गरजही मानली. ही एकता साधण्याचा मार्ग अहिंसा आणि त्याचे ध्येय सर्वोदय असे त्यांनी वर्णन केले. जातीय ऐक्याबाबत गांधीजींचा दृष्टिकोन धार्मिक आणि आध्यात्मिक होता. त्यांचा असा विश्वास होता की सर्व धर्मांमध्ये सत्याचा घटक असतो. सर्व धर्म ईश्वरप्राप्तीसाठी वेगवेगळे मार्ग आहेत, सर्व धर्मांची नैतिक आणि आध्यात्मिक तत्त्वे समान आहेत. त्यामुळे कोणताही धर्म इतर धर्मापेक्षा श्रेष्ठ नाही. प्रत्येक व्यक्तीने इतर धर्मांचा आदर केला पाहिजे. सांप्रदायिक समस्येचे निराकरण तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा प्रत्येक व्यक्ती स्वतःच्या धर्मातील सर्वोत्तम मुद्द्यांचा स्वीकार करून इतर धर्मांना आणि त्यांच्या अनुयायांना योग्य आदर देईल. गांधीजी कोणत्याही एका जाती किंवा धर्मावर विश्वास ठेवत नव्हते तर सर्व धर्मांच्या शक्यतेवर विश्वास ठेवत होते. मानवतेचे रक्षण हे सर्व धर्म आणि धर्मांचे मूळ तत्व आहे, असे त्यांचे मत आहे. जगातील सर्व मानव बंधू आणि समान आहेत असा संदेश सर्व धर्म देतात. सर्व धर्मांनी त्यांच्या मूलभूत तत्त्वांमध्ये क्षमाशीलतेला सर्वोच्च स्थान दिले आहे. सर्व धर्म वाईटाची परतफेड चांगल्याने करण्याचा मार्ग सुचवतात. एकीकडे गांधीजींनी हिंदू धर्मग्रंथ - वेद, उपनिषदे, पुराणे आणि गीता इत्यादींचा अभ्यास केला, तर दुसरीकडे कुराण आणि पैगंबरांच्या चरित्राचाही अभ्यास केला. एवढेच नाही तर त्यांनी

बायबल, गुरु ग्रंथ साहिब, बौद्ध, जैन आणि पारशी धर्मग्रंथांचाही अभ्यास केला. या सर्वांच्या अभ्यासातून जो मर्म निघाला त्यातून सर्व धर्मांमध्ये मूलभूत एकता आहे याची जाणीव झाली. त्यांनी लिहिले, "विविध धर्मांमधील सहकार्य तेव्हाच प्रस्थापित होऊ शकते जेव्हा भिन्न धर्मांचे अनुयायी सक्रियपणे एकमेकांबद्दल आदर व्यक्त करतात." त्यांच्या प्रार्थनांमध्ये बायबल आणि कुराणचे काही भाग देखील उपस्थित होते. त्यांनी असहकार आंदोलनाच्या कार्यक्रमात 'खिलाफत'चा प्रश्न समाविष्ट केला. हिंदू-मुस्लिम ऐक्य राखण्यासाठी त्यांनी धर्मांच्या आधारावर भारताच्या विभाजनाला नेहमीच विरोध केला. 15 ऑगस्ट 1947 रोजी, जेव्हा भारत आपला पहिला स्वातंत्र्यदिन मोठ्या उत्साहात साजरा करत होता, तेव्हा दुःखात बुडलेले गांधीजी, जातीय दंगलीच्या वेळी लोकांचे सांत्वन करत बंगालमध्ये पायी फिरत होते. देशाच्या फाळणीला 'आध्यात्मिक अपघात' म्हणत त्यांनी स्वातंत्र्य सोहळ्यात सहभागी होण्यास नकार दिला. ते म्हणाले, "आपले स्वातंत्र्य तेव्हाच पूर्ण होईल, जेव्हा जात, दर्जा, धर्म असा कोणताही भेदभाव न करता, राजपुत्राला जितके स्वातंत्र्य मिळेल तितके शेतकरी, भूमिहीन शेतकऱ्याला, हिंदूंना तितके स्वातंत्र्य मिळेल. मुस्लिमांना, ख्रिश्चनांना जेवढे जैनांना तेवढेच शिखांना. गांधीजींनी आपले संपूर्ण आयुष्य जातीय एकतेसाठी समर्पित केले. धर्मांच्या माध्यमातून राजकारण शुद्ध करून हिंदू-मुस्लिम यांच्यातील वाढती दरी कमी करण्याचा त्यांनी पुरेपूर प्रयत्न केला. पण एवढे करूनही भारताची धर्मांच्या

नावावर फाळणी झाली. परिणामी, भारतात धार्मिक कट्टरता आणि जातीयवाद अजूनही अस्तित्वात आहे आणि समाज धर्मांच्या आधारावर विभागला गेला आहे. भारतीय भूमीवर त्यांनी हिंदू-मुस्लिम ऐक्य हे सैद्धांतिक आणि व्यावहारिकदृष्ट्या आवश्यक मानले आणि आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत ते या कार्यात मग्न राहिले.

व्यसनमुक्ती:

गांधीजी अंमली पदार्थांच्या निषेधाचे पूर्ण समर्थक होते. त्याचा असा विश्वास होता की दारू पिणे आणि ड्रग्ज वापरणे हे एक भयंकर वाईट आहे. त्यांच्या मते, मद्यपी आणि चोर हे एकाच पिशवीचे दोन तुकडे आहेत, कारण जिथे चोर फक्त पैसा आणि मालमत्ता चोरतो, तिथे मद्यपी केवळ त्याची मालमत्ताच नाही तर स्वतःची आणि शेजाऱ्याची इज्जत देखील धोक्यात आणतो. कारण दारू पिण्याने शरीर आणि आत्मा दोघांचेही नुकसान होते. त्यामुळे व्यक्ती आणि समाज दोघांसाठीही ते घातक आहे. दारू आणि इतर मादक पदार्थांच्या सेवनाने लोकांचे चारित्र्य बिघडते, असे त्यांचे मत होते. मादक पदार्थांच्या व्यसनाने लोकांचे उत्पन्न वाया घालवतात, परिणामी घरातील सुख-शांतीही नष्ट होते. गांधीजी म्हणाले की लोक दारू आणि ड्रग्जचे सेवन केल्याने राष्ट्राचा अधोगती आणि संपूर्ण विनाश होऊ शकतो. 1929 मध्ये त्यांनी या विषयावर म्हटले होते, "ज्या राष्ट्राचे लोक दारू पिण्याचे व्यसन करतात त्यांना विनाशाशिवाय भविष्य नाही." या वाईट सवयीने साम्राज्यांचा नाश

झाला याचा इतिहास साक्षी आहे..या वाईटामुळेच रोमचा पतन झाला. त्यामुळे सन्मानाने आणि आनंदाने जगायचे असेल तर ही सवय वेळीच सोडून द्यावी लागेल. दारूच्या या वाईट गोष्टींमुळे त्यांनी संपूर्ण भारतात दारूबंदीचे समर्थन केले. ते म्हणाले, “जर मला एका तासासाठीही भारताचा हुकूमशहा बनवले गेले, तर सर्वप्रथम मी नुकसानभरपाई न देता सर्व दारूची दुकाने बंद करेन. गांधीजींनी नैतिक, आर्थिक आणि बौद्धिक कारणांसाठी दारूला विरोध केला. जो पैसा मुलांच्या शिक्षणावर आणि आरोग्यावर खर्च व्हायला हवा तो दारूत वाया जातो, असे ते म्हणाले. गांधीजींना एकदा कोणी सांगितले की, देश दारूबंदीसाठी थांबू शकतो, तेव्हा ते संतापले आणि म्हणाले, "जा आणि दारूड्याच्या बायकोला थांबायला सांग, मग बघा ती तुमचे काय करते." मी हजारो दारूड्यांची बायको आहे आणि त्यामुळे आता एक मिनिटही थांबण्याचा धीर माझ्यात नाही. दारूपासून सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नाबाबत ते म्हणाले, “लक्षात ठेवा दारूपासून मिळणारे उत्पन्न हा सर्वात वाईट प्रकारचा कर आहे. जेव्हा करदात्याला त्या बदल्यात दहापट जास्त सेवा मिळते तेव्हाच कर न्याय्य ठरू शकतो. उत्पादन शुल्क लोकांना त्यांच्या नैतिक, मानसिक आणि शारीरिक अधोगतीसाठी कर भरण्यास भाग पाडते. ज्यांना ते सहन करण्याची क्षमता कमी आहे त्यांच्यावर हे खूप मोठे ओझे आहे. आपल्या आदर्श समाजाची रूपरेषा मांडताना त्यांनी आपल्या आदर्श समाजात अमली पदार्थांचे उत्पादन किंवा विक्री होणार नाही, असे स्पष्ट केले होते. पण गांधीजींच्या

अकाली निधनामुळे त्यांचे स्वप्न पूर्ण होऊ शकले नाही. आजही देशात दारू आणि अमली पदार्थांचे सेवन सर्रासपणे सुरू आहे. या मादक पदार्थांच्या सेवनामुळे त्यांचे नैतिक अधःपतन झाले आहे.

समारोप:

या सर्व अभ्यासानंतर हे स्पष्ट होते की गांधीजींच्या सामाजिक विचारांनी त्यांच्या विचारांना सामाजिक आधार दिला. त्यांनी केवळ राजकीय क्षेत्रातच सखोल बदल घडवून आणले नाहीत, तर जीवनाविषयीच्या त्यांच्या व्यापक जाणिवेमुळे त्यांनी सामाजिक, औद्योगिक आणि आर्थिक अशा सर्वच क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. त्यांनी स्त्रियांचे प्रबोधन केले, सामाजिक दुष्कृत्यांचा नाश केला आणि अस्पृश्य आणि शोषितांना दिलासा दिला. त्यांनी शेतकऱ्यांकडे वैयक्तिक दृष्टीने पाहिले, अनेक गृहउद्योग वाचवले आणि अनेक देशी कलांचे पुनरुज्जीवन केले. आचार्य कृपलानी यांनी गांधीजींबद्दल लिहिले आहे की, "सत्य, अहिंसा आणि शुद्धतेच्या माध्यमातून राजकारणाचे अध्यात्मीकरण करून, सत्याग्रहाच्या माध्यमातून अन्याय आणि निरंकुशतेचा सामना करून आणि त्यांच्या सर्जनशील कार्यक्रमांद्वारे गांधीजींनी सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक जीवनात परिवर्तन घडवून आणले." योग साधण्याचा प्रयत्न केला आणि समन्वय आणि प्रभावी लोकशाही प्रस्थापित करून, त्यांनी न्याय आणि समतेवर आधारित समाजाचा पाया रचून जागतिक शांततेचा

मार्ग मोकळा केला ज्याची गरज आज आधुनिक समाजाला सुद्धा आहे.

संदर्भ-सूची :

1. मनोज सिन्हा गांधी स्टडीज (संपादित), ओरिएंट ब्लॅकस्वन, नवी दिल्ली, 2011
2. अनिल दत्त मिश्र , गांधी एक अध्ययन, पीयर्सन पब्लिशर्स, दिल्ली, 2012
3. एममिश्रा .के., कमल दाधीच, गांधी दर्शन, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस , नई दिल्ली, 2011

4. एसआर बक्शी ., गांधी एण्ड हिज टैक्निक्स ऑफ सत्याग्रह , स्टीरलिंग पब्लिशर्स प्रा.लि . न्यू दिल्ली , 1987
5. एमगांधी.के ., द वे टू कम्युनल हारमोनी, यूराव .आर ., कम्पाइल्ड एंड एडिटेड, नवजीवन पब्लिशिंग हाऊस, अहमदाबाद , 1983
6. अजय कुमार , इस्लाम अली (संपादित) भारतीय राजनीतिक चिंतन संकल्पनाएँ : एवं विचारक , पीयर्सन पब्लिशर्स, नई दिल्ली, 2012